Економічне право та альтернативне вирішення спорів

543990-TEMPUS-1-2013-1-DE-TEMPUS-JPCR
«Навчання альтернативному врегулюванню спорів як способу забезпечення прав людини»

Сергій ВОЛКОТРУБ, Сергій КРУШИНСЬКИЙ,
Василь ЛУЦИК, Василь НОР, Дмитро СЛІНЬКО,
Василь ТРУБНИКОВ, Христина ХАНАС

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Навчальний посібник

Під редакцією У. Гелльманна, В. В. Луцика

Хмельницький
Хмельницький університет управління та права
2015

УДК 343.1(477)
ББК 67.411(4Укр)
А 58

Серія заснована в 2015 році

Рекомендовано до друку вченою радою
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 13 від 8 липня 2015 року)

Редактори:
Уве Гелльманн, керівник проекту, доктор права, професор (Університет Потсдама, Федеративна Республіка Німеччина);
В. В. Луцик, кандидат юридичних наук, доцент (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна).

Рецензенти:
В. О. Попелюшко, доктор юридичних наук, професор;
Л. М. Лобойко, доктор юридичних наук, професор.

Менеджер з якості проекту —
кандидат юридичних наук, доцент *В. І. Самарин*

А 58 **Альтернативні способи вирішення спорів у кримінальному провадженні** / Волкотруб С. Г., Крушинський С. А., Луцик В. В. та ін. ; під ред. У. Гелльманна, В. В. Луцика. — Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. — 204 с.

ISBN 978-617-7169-29-0 (серія)
ISBN 978-617-7169-35-1

У навчальному посібнику розглядається сучасний стан альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів, їх співвідношення з відновним правосуддям. У посібнику охарактеризовано поняття і ґенезу альтернативного вирішення кримінально-правових конфліктів в Україні, досліджено процесуальні передумови застосування альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів. Значна увага присвячена аналізу типових моделей альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів у зарубіжних державах. В окремих розділах посібника досліджено конкретні альтернативні способи вирішення кримінально-правових конфліктів.

Посібник буде корисним для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів, а також для працівників правоохоронних органів та суду.

УДК 349.2(477)
ББК 67.405

ISBN 978-617-7169-29-0 (серія)
ISBN 978-617-7169-35-1

© Волкотруб С. Г., Крушинський С. А., Луцик В. В. та ін., 2015
© Гелльманн У., Луцик В. В., 2015
© Хмельницький університет управління та права, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 8

ПЕРЕДМОВА 9

Глава 1. ПОНЯТТЯ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ КОНФЛІКТІВ 11

1.1. Поняття та завдання відновного правосуддя. Місце альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів у системі відновного правосуддя 12

1.2. Поняття і ґенеза альтернативного вирішення кримінально-правових конфліктів 29

1.3. Процесуальні передумови застосування альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів 45

Глава 2. ТИПОВІ МОДЕЛІ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ КОНФЛІКТІВ У ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВАХ 54

2.1. Міжнародно-правові та регіональні норми про альтернативне вирішення спорів у кримінальному процесі 55

2.2. Національне регулювання альтернативного вирішення кримінально-правових конфліктів (на прикладі зарубіжних держав) 65

2.1. Міжнародно-правові та регіональні норми про альтернативне вирішення спорів у кримінальному процесі

У Додатку до Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою було вперше на міжнародному рівні закріплено обов'язок правопорушників або третіх осіб, які несуть відповідальність за їх поведінку, надавати справедливу реституцію жертвам злочинів, їх сім'ям або утриманцям. Така реституція повинна включати повернення власності або виплату за заподіяну шкоду, відшкодування витрат, понесених у результаті віктимізації, надання послуг і відновлення в правах. У тих випадках, коли компенсацію неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, державам слід вживати заходів для надання фінансової компенсації: 32

a) жертвам, які в результаті тяжких злочинів отримали значні тілесні ушкодження або суттєво підірвали своє фізичне або психічне здоров'я;

b) сім'ям, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали фізично чи психічно недієздатними в результаті такої віктимізації.

Держави повинні були розглянути можливість включення реституції в свою практику, закони як один із заходів покарання у кримінальних справах на додаток до інших кримінальних санкцій, крім того, державам потрібно сприяти створенню, зміцненню та розширенню національних фондів для надання компенсації жертвам. За необхідності з цією метою можуть створюватися й інші фонди, в тому числі в тих випадках, коли держава, громадянином якої є жертва, не в змозі відшкодувати жертві завдану їй шкоду[57].

[57] Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою : затв. Резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН 29.11.1985 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_114.

33 Положення, закріплені у цій декларації набули подальшого розвитку в Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо спрощення кримінального правосуддя»[58], яка закцентувала увагу на важливості укладення угод як альтернативного способу вирішення кримінальних спорів. Так, згідно з п. II.б Рекомендації державам-членам потрібно переглянути своє законодавство щодо мирових угод, щоб дозволити органу, компетентному в кримінальних справах, та іншим органам, які задіяні на цьому етапі, сприяти мировим операціям, на основі таких принципів:

— закон повинен передбачати умови, які можуть запропонувати органи влади обвинуваченому, зокрема:

i) виплата коштів державі або установі громадського або благодійного типу;

ii) реституція товарів або вигоди, отриманих від вчинення злочину;

iii) виплата відповідної компенсації потерпілому від злочину, або до врегулювання, або як частини врегулювання;

— органам, які ведуть кримінальне провадження, потрібно чітко знати обставини, за яких вони можуть укладати угоди, щоб забезпечити, наскільки це можливо, принцип рівності перед законом;

— обвинувачений, який не хоче прийняти пропозицію по мировій угоді, повинен бути завжди повністю вільним у відмові від пропозиції та ігноруванні її;

— прийняття обвинуваченим мирової угоди і виконання ним її умов означає повну відмову держави від права на кримінальне переслідування.

34 У зв'язку з великим навантаженням на судові органи Комітет міністрів Ради Європи рекомендував державам-членам, крім

[58] Относительно упрощения уголовного правосудия : Рекомендация N 6 R(87)18 Комитета министров Совета Европы государствам-членам от 17.09.1987 г. [Текст] // Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. — М. : СПАРК, 1998. — С. 116–122.

виділення судовим органам необхідних засобів для ефективного розгляду зростаючої кількості справ, що знаходяться в судах, вивчити доцільність включення наступних завдань в їх судову політику: сприяти, де це необхідно, примиренню сторін як поза судовою системою, так і до або в ході судового розгляду; в усіх можливих випадках за допомогою необхідних засобів вжити заходів для спрощення доступу до альтернативних способів вирішення спорів та підвищення їх ефективності як процедури, що замінює судовий розгляд[59].

Віденська конвенція про злочинність та правосуддя: відповіді на виклики XXI століття рекомендувала прийняти, де це доцільно, національні, регіональні та міжнародні плани дій на підтримку жертв злочинів, такі як механізми посередництва і реституційного правосуддя, провести зміцнення служб з надання допомоги потерпілим та проведення кампаній з ознайомлення з правами потерпілих, а також розглянути питання про створення фондів для потерпілих, на доповнення до розробки і здійснення політики захисту свідків[60]. Ця Конвенція зазначила, що політики, процедури і програми реституційного правосуддя повинні будуватися на повазі прав, потреб та інтересів потерпілих, правопорушників, громад та всіх інших сторін. 35

Дуже слушно зазначено у Рекомендації КМРЄ № 19 (99), що медіація у кримінальних справах — це гнучке, всеохоплююче, спрямоване на вирішення проблем доповнення або 36

[59] Recommendation No. R (86) 12 of the Committee of Ministers to Member States concerning measures to prevent and reduce the excessive workload in the courts (adopted by the Committee of Ministers on 16 September 1986 at the 399th meeting of the Ministers' Deputies) [Electronic Resource] Council of Europe. Documents database. — Access mode : https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=606796&SecMode=1&DocId=690980&Usage=2.

[60] Vienna Declaration on Crime and Justice: Meeting the Challenges of the Twenty-first Century (E/2000/30 and E/2000/SR.43) [Electronic Resource] the United Nations. — Access mode : http://www.un.org/documents/ecosoc/dec/2000/edec2000-inf2-add2.pdf.

альтернатива традиційному судовому розгляду[61]. У додатку до цієї Рекомендації закріплено багато важливих положень щодо медіації, які мали б бути імплементовані у національне законодавство країн-членів Ради Європи. Зупинимось на основних ідеях цього документа. У ньому визначені принципи, на яких повинна базуватись медіація у кримінальному судочинстві:

1. Медіація у кримінальних справах повинна мати місце тільки тоді, коли всі сторони добровільно дійшли згоди з цього приводу. Сторони також можуть відмовитися від своєї згоди на будь-якому етапі проведення медіації.
2. Будь-які обговорення під час зустрічі мають конфіденційний характер та не можуть використовуватися в майбутньому, окрім випадків, коли наявна згода сторін.
3. Медіація у кримінальних справах має бути доступним заходом.
4. Медіація у кримінальних справах має бути допустимою на будь-якій стадії правосуддя.
5. Медіація має бути незалежною та автономною в рамках кримінальної юстиції.

Варто зазначити, що КПК України імплементував усі ці принципи, однак дієвої процедури медіації у кримінальному провадженні, доступної для всіх учасників провадження, поки що не налагоджено.

Також у цьому документі закріплені певні вимоги до медіаторів та процесу їх роботи. Так, медіаторів відбирають з різних верств суспільства, які мають хороші знання щодо тієї чи іншої спільноти та її культурних особливостей. Медіатори мають проявляти навички міжособистісного спілкування та вміти оцінювати ситуацію; пройти початкове навчання, перш ніж почати виконувати свої функції на роботі. Їх навчання

[61] Рекомендація N R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах : прийнято Комітетом міністрів на 679–й зустрічі представників Комітету від 15.09.1999 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_828.

має на меті отримати більш ґрунтовні знання в певній сфері: вміти вирішувати конфлікти, працювати належним чином з жертвою та злочинцем, розуміти склад системи кримінальної юстиції. До початку зустрічі (медіації) правомочні органи кримінальної юстиції інформують медіатора про всі обставини, що стосуються до справи, та забезпечують його необхідними документами. Медіація проводиться нейтральним чином, враховуються обставини справи, а також потреби та бажання сторін. Медіатор проявляє належну повагу до сторін та наглядає за тим, щоб сторони проявляли повагу одна до одної. Медіатор несе відповідальність за забезпечення безпеки та створення сприятливої атмосфери для зустрічі. Медіація проводиться ефективним чином, але в тому ступені й тими темпами, які більш за все підходять сторонам. Медіатор повідомляє органи кримінальної юстиції про вчинені кроки та про результати зустрічі. Доповідь медіатора не розкриває зміст процесу медіації, а також не дає оцінку поведінки сторін під час зустрічі.

Рада Європи тільки рекомендувала державам-учасницям запроваджувати медіацію, проте ЄС просунувся далі і в 2001 році ухвалив Основоположне рішення «Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві», згідно з якими держави-учасниці ЄС мали закріпити медіацію у кримінальних справах у своєму законодавстві до 22 березня 2006 р. Відповідно до цього Основоположного рішення кожен член ЄС повинен шукати шляхів сприяння медіації у кримінальних справах тих правопорушень, які підлягають таким видам заходів, і забезпечити врахування у кримінальному процесі кожної угоди між жертвою та правопорушником, досягнутої у процесі медіації. 37

У додаток до європейського законодавства, Економічна та соціальна рада ООН у липні 2002 року ухвалила Резолюцію про основні принципи використання програм відновного 38

правосуддя у кримінальних справах[62]. Цей документ закріплює низку положень, які повинні бути імплементовані у національне законодавство країн-учасників з метою утвердження думки, що відновне правосуддя є концепцією подолання злочинності, і ця концепція характеризується повагою до гідності та рівності кожної особи, сприяє налагодженню взаєморозуміння та розбудові соціальної гармонії шляхом зцілення/відновлення потерпілих, правопорушників та громад. Згідно з цим документом програми відновного правосуддя можуть бути застосовані на будь-якому етапі процесу кримінального правосуддя відповідно до національного законодавства. Відновні процеси повинні застосовуватися лише за тих умов, коли є достатньо доказів для обвинувачення правопорушника і коли є добровільна згода з боку як потерпілого, так і правопорушника. Потерпілий та правопорушник повинні мати можливість відмовитися від цієї згоди на будь-якому етапі процесу. Домовленості, що їх досягають у ході відновного процесу, мають бути визначені добровільно й містити лише обґрунтовані й адекватні (пропорційні) зобов'язання. Потерпілий та правопорушник зазвичай мають дійти згоди щодо участі у відновному процесі на основі головних фактів справи. Участь правопорушника у відновному процесі не має використовуватись як свідчення визнання провини у подальших процесуальних діях.

Важливим положенням документа є закріплення пріоритету альтернативних способів вирішення спорів над традиційними. Зокрема відповідно до п. 11 Резолюції представники системи кримінального правосуддя повинні намагатися заохочувати правопорушника взяти на себе відповідальність перед потерпілим та постраждалою громадою, а також сприяти реінтеграції потерпілого та правопорушника у громаду.

---

[62] Basic principles on the use of restorative justice programmes in criminal matters : ECOSOC Resolution 2002/12 [Electronic Resource] the United Nations. — Access mode : http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2002/resolution%202002-12.pdf.

У програмах відновного правосуддя і, зокрема, у відновних процесах мають бути дотримані основоположні процедурні гарантії, що забезпечують справедливість стосовно правопорушника та потерпілого:

— відповідно до національного законодавства потерпілий та правопорушник повинні мати право консультуватися з адвокатом щодо відновного процесу та за потреби перекладу і/або тлумачення. Неповнолітні особи повинні, окрім іншого, мати право на допомогу батьків чи опікунів;

— перед тим, як погодитись на участь у відновних процесах, сторони повинні бути повністю поінформованими про свої права, характер процесу та можливі наслідки їхнього рішення;

— ані потерпілий, ані правопорушник не повинні бути примусово залучені або примушені нечесними засобами до участі у відновних процесах чи прийнятті їх результатів.

Недотримання угоди, досягнутої у ході відновного процесу, має спричиняти направлення справи назад до відновної програми або, де цього вимагає національне законодавство, до встановленого процесу кримінального правосуддя, і рішення про подальші дії має бути прийняте без жодних затримок. Недотримання умов угоди, укладеної в результаті процесу відновного правосуддя (проте не судового рішення чи вироку), не повинне використовуватися як аргумент для збільшення міри покарання у подальших кримінально-процесуальних діях.

Фактично більшість положень цієї Резолюції знайшла відображення у новому КПК України. Так, гл. 36 КПК закріплює всі передбачені у п. 13 Резолюції принципи відновного правосуддя, наслідки невиконання угоди, добровільність угоди, можливість її укладення на будь-якому етапі кримінального провадження.

Міжнародне законодавство приділяє особливу увагу незахищеним категоріям учасників кримінального провадження, таким, як неповнолітні, неосудні. Так, п. 18.1 Мінімальних 39

стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), закріплює широке коло альтернативних способів вирішення кримінальних спорів щодо неповнолітніх. Зокрема з метою забезпечення більшої гнучкості уникнення по можливості направлення неповнолітніх у виправні установи, компетентний орган влади повинен користуватись при вирішенні справи широким комплексом заходів впливу. Такими заходами, які можуть здійснюватися в поєднанні один з одним, є:

a) постанови про опіку, керівництво і нагляд;

b) пробація;

c) постанови про роботу на благо громади;

d) фінансові покарання, компенсація і реституція;

e) постанови про прийняття проміжних та інших заходів;

f) постанови про участь у груповій психотерапії та інших подібних заходах;

g) постанови, що стосуються передачі на виховання, місце проживання або інших виховних заходів;

h) інші відповідні постанови[63].

Для прикладів, зазначених вище, загальним є, насамперед, опора на громаду як на інструмент ефективного застосування альтернативного вирішення спорів. Перевиховання із залученням громади є традиційним засобом, який включає в себе багато аспектів.

Питань злочинності неповнолітніх також торкається Сальвадорська декларація, яка зазначає, що позбавлення дітей волі має застосовуватися лише як крайній захід і на максимально короткий належний термін. У зв'язку з цим, рекомендується ширше використовувати заходи, альтернативні тюремному ув'язненню, заходи реституційного правосуддя та інші відповідні заходи, що сприяють виведенню

[63] United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice ("The Beijing Rules") : The General Assembly, A/RES/40/33, 29 November 1985, 96th plenary meeting [Electronic Resource] the United Nations. — Access mode : http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r033.htm.

неповнолітніх правопорушників зі сфери дії системи кримінального правосуддя[64].

Прийняття міжнародного законодавства з питань відновного правосуддя для сприяння та поширення цього інноваційного підходу до злочинів та судочинства у світі свідчить про важливість відновного правосуддя та ефективність цих програм. Міжнародне законодавство може стати додатковим фактором сприяння та розвитку відновного правосуддя у країнах Центральної та Східної Європи, особливо тоді, коли ініціаторами запровадження програм відновного правосуддя виступають окремі громадяни та недержавні організації[65]. 40

На думку бельгійського науковця Іво Аертсена, чимало проблем постає на перших етапах розвитку відновного правосуддя, і сусідні країни можуть забезпечити нові ідеї та креативні рішення цих проблем. Тому надзвичайно важливою на початковому етапі запровадження відновного правосуддя є міжнародна співпраця, яка має різні форми.

По-перше, існує чимало форм двосторонньої або регіональної співпраці між країнами. Обмін практичним досвідом та співпраця у проведенні досліджень були характерними для Австрії та Німеччини. Німеччина надавала підтримку розвитку медіації та навчанню медіації у Польщі. Норвегія та Данія запропонували допомогу Албанії, Австрія — Словенії, Велика Британія — Чеській Республіці, Румунії та Російській Федерації. За останні кілька років Європейська комісія заснувала кілька проектів Гроція (***Grocius***), спрямованих на налагодження партнерських відносин між організаціями

[64] Draft Salvador Declaration on Comprehensive Strategies for Global Challenges: Crime Prevention and Criminal Justice Systems and Their Development in a Changing World, 18 April 2010 / Twelfth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice, Salvador, Brazil, 12–19 April 2010 [Electronic Resource] the United Nations. — Access mode : http://daccess-ods.un.org/TMP/3545084.59568024.html.

[65] *Землянська, В. В.* Відновне правосуддя в кримінальному процесі України [Текст] : посіб. / В. В. Землянська. — К. : Видавець Захаренко В. О., 2008. — С. 50.

різних країн, зокрема, з питань відновного правосуддя та медіації між потерпілими та правопорушниками[66]. Крім того, вона підтримала проект впровадження відновного правосуддя в Україні, спрямований на запровадження саме такого реагування на злочинну поведінку в правову систему країни. По-друге, існує міжнародна співпраця, ініційована недержавними організаціями, спрямована на сприяння програмам відновного правосуддя та їх організації на міжнародному рівні, зокрема, у підтримці досліджень та організації практичного обміну між країнами. Найважливішою європейською неурядовою організацією в цій галузі є Європейський форум з відновного правосуддя ***(European Forum for Restorative Justice***), що знаходиться у Льовені (Бельгія). Загальною метою Форуму є допомога в організації та розвитку медіації між потерпілими і правопорушниками та інших практик відновного правосуддя у Європі. Для досягнення цієї мети Форум шукає шляхів сприяння міжнародному обміну інформацією та взаємодопомоги, сприяння розвитку ефективних напрямків політики в галузі відновного правосуддя, системи послуг та законодавства, дослідження та розвитку теоретичної основи відновного правосуддя, допомоги в розробці принципів, етики, навчання та успішної практики[67].

---

[66] Rebuilding Community Connections — Mediation and Restorative Justice in Europe [Text] / I. Aertsen, R. Mackay, C. Pelican, J. Willemsens and M. Wright. — Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2004. — P. 86–87.

[67] *Землянська, В. В.* Відновне правосуддя в кримінальному процесі України [Текст] : посіб. / В. В. Землянська. — К. : Видавець Захаренко В. О., 2008. — С. 51–52.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ



Волкотруб Сергій Григорович

(Volkotrub Sergii) — доцент кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук, доцент (глава 1, параграф 1.3).

Сфера наукових інтересів: кримінальний процес, теорія доказування, процесуальний статус захисника у кримінальному провадженні.

Навчальна діяльність — кримінальний процес, доказування у кримінальному провадженні.



Крушинський Сергій Антонович

(Krushynskyi Sergii) — доцент кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук (глава 5, параграф 5.2).

Сфера наукових інтересів — кримінальний процес, теорія доказування у кримінальному процесі.

Навчальна діяльність — кримінальний процес.



Луцик Василь Васильович

(Lutsyk Vasyl) — доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук (глава 1, параграф 1.2; глава 2, параграф 2.1; глава 5, параграф 5.1).

Сфера наукових інтересів — проблеми кримінального процесу, прокурорський нагляд за досудовим розслідуванням та оперативно-розшуковою діяльністю, правовий статус прокурора у кримінальному провадженні.

Навчальна діяльність — кримінальний процес, органи кримінальної юстиції країн ЄС, прокуратура.

Навчальне видання

Серія «Навчання альтернативному врегулюванню спорів
як способу забезпечення прав людини»

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск — *Ю. В. Білоусов*

Редактор — *Подолянчук О. В.*
Комп'ютерне складання — *Якимишин О. Я.*
Комп'ютерне верстання — *Стрихар А. М.*
Дизайн обкладинки — *Стрихар А. М.*

Підписано до друку 01.08.2015. Формат 60х80/16.
Гарн. Times New Roman. Обл.-вид. арк. 11,8. Зам. № 113
Друк офсетний. Папір офсетний № 1. Тираж 300 прим.

Хмельницький університет управління та права
вул. Героїв Майдану, 8, м. Хмельницький, 29013
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 2105 від 21.02.2005 р.